

Jacek Woźny, Dobromiła Jeznach-Woźna

Kulturowa rola bydgoskiej hydrografii w ujęciu historycznym i literackim

słowa kluczowe: Bydgoszcz, Brda, Wisła, hydrografia, kultura, historia

Znaczenie wody w życiu człowieka nie podlega dyskusji. Cieki i zbiorniki powierzchniowe stanowią podstawowy zasób warunków naturalnych, umożliwiających stabilny rozwój ludzkiego osadnictwa. Na podłożu struktur hydrograficznych rozwijają się szlaki handlowe i połączenia interregionalne. Równocześnie żywioł wodny jest źródłem bogatej i starej symboliki, inspirującej kultury płodności i śmierci. Tradycje i zwyczaje wodne były źródłem dumy i tożsamości lokalnych społeczności, podkreślających związek mieszkańców regionu z otaczającą ich siecią hydrograficzną¹. Współcześnie Bydgoski Węzeł Wodny tworzy związek cech hydrograficznych Brdy, Wisły, Kanału Bydgoskiego i Górnonoteckiego oraz mniejszych strug wodnych na obszarze Bydgoszczy i w jej najbliższym sąsiedztwie wraz z urządzeniami hydrotechnicznymi². W ujęciu historycznym nie wolno jednak zakładać jakiegoś fizycznego związku między, powiedzmy, dziejami Bydgoszczy a jej położeniem geograficznym na styku dorzeczy Odry i Wisły. Według Jerzego Topolskiego *nie mogą bowiem przestrzeń ani jej elementy działać, a zatem na cokolwiek wpływać. Położenie geograficzne i inne cechy czy elementy przestrzeni mogą jedynie być brane pod uwagę przez ludzi w ich decyzjach i postępowaniu. (...) Niektóre z tych elementów mogą być tak wyraziste, jak np. wykorzystanie rzeki jako drogi wodnej, że człowiek w znacznej liczbie przypadków weźmie je pod uwagę*³. *Układ sieci hydrograficznej okolic Bydgoszczy opiera się na przebiegającym tędy dziale wodnym I stopnia, oddzielającym dorzecze Odry i dorzecze Wisły. Dzięki takiemu położeniu od najdawniejszych czasów rozwijały się interregionalne kontakty wzdłuż linii północ-południe i wschód-zachód*⁴.

¹ J.E. Cirlot, *Słownik symboli*, Kraków 2000, s. 456–459.

² https://pl.wikipedia.org/wiki/Bydgoski_Węzeł_Wodny#Geneza (dostęp: 26.05.2017).

³ J. Topolski, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Warszawa 1996, s. 154.

⁴ R. Dysarz, *Sieć rzeczna*, [w:] *Encyklopedia Bydgoszczy*, t. 1, red. W. Jastrzębski, Bydgoszcz

Przez samo łączenie jednostek przestrzennych z czasem, czyli przez umieszczenie ich na skali czasu, historyk organizuje przestrzeń. Niektóre regiony są wyznaczane przez rzeki i ich dorzecza. Zwykle są to regiony o niższym stopniu złożoności struktury aniżeli regiony o charakterze całościowym. Organizacja przestrzeni w narracji historycznej odbywa się poprzez nasycenie jednostek przestrzennych, np. rzek, różnego rodzaju treściami: społeczną, kulturową, polityczną itp. W ten sposób dokonuje się historyczne zagospodarowanie przestrzeni. Rzeka jest bazowym pojęciem geograficznym. W toku włączania go do narracji historycznej uzyskuje ono wyznaczniki czasu oraz związek z działalnością człowieka. Element przestrzeni staje się w ten sposób elementem przestrzenno-historycznym⁵. W przypadku Bydgoszczy główną rzeką jest Wisła, przepływająca na wschodzie i wyznaczająca naturalną granicę miasta. Jej lewobrzeżny dopływ to Brda, stanowiąca oś wodną, która symetrycznie rozdziela północną i południową część Bydgoszczy. Te dwie rzeki od początku istnienia miasta odgrywały istotną rolę w kształtowaniu życia gospodarczego i kulturowego⁶.

Ze względu na położenie w makroregionie zwanym Pradolina Toruńsko-Eberswaldzką sieć hydrograficzna Bydgoszczy obejmuje oprócz Brdy i Wisły kilka innych cieków oraz zbiorników wód stojących⁷. Ich występowanie jest wynikiem procesów kształtujących rzeźbę tego terenu w okresie ostatniego zlodowacenia⁸, a także wpływów oddziaływań gospodarczych w czasach historycznych⁹. Obecny dział wodny I stopnia, oddzielający dorzecze Wisły od dorzecza Odry, uformował się w tym miejscu po skierowaniu się wód Wisły na północ do Bałtyku przelomowym odcinkiem jej doliny. Dział ten przecina pierwotny, równoleżnikowy szlak odpływu i przebiega bardzo blisko doliny Wisły. Dwie rzeki regionu bydgoskiego – Brda i Wisła – z których pierwsza należy do dorzecza Wisły, a druga do dorzecza Odry, zbliżają się do siebie w okolicach Bydgoszczy, wykazując jednocześnie przeciwne kierunki odpływu. Dopelnieniem naturalnie uformowanego układu hydrograficznego stało się połączenie dwóch głównych dorzeczy Polski Kanalem Bydgoskim, wybudowanym pod koniec XVIII wieku¹⁰.

Wisła, na południe od Fordonu, nawiązuje przebiegiem nurtu do starego układu pradolinowego, zorientowanego równoleżnikowo. Na wysokości Brdujścia

2011, s. 326.

⁵ J. Topolski, dz. cyt., s. 145.

⁶ D. Szumińska, *Sieć wodna okolic Bydgoszczy*, [w:] *Zasoby przyrodnicze i kulturowe drogi wodnej Wisła-Odra*, red. D. Szumińska, Bydgoszcz 2008, s. 16.

⁷ R. Dysarz, dz. cyt., s. 326-327.

⁸ D. Szumińska, dz. cyt., s. 18.

⁹ M. Gorączko, *Zbiorniki wodne na obszarze Bydgoszczy w ujęciu historycznym*, „Kronika Bydgoska” 2003, t. 25, s. 13-36.

¹⁰ D. Szumińska, dz. cyt., s. 18.

porzuca Kotlinę Toruńską, rozcinając wysoczyzny morenowe tzw. przełomem powyżej Fordonu, i kieruje się na północ w stronę Morza Bałtyckiego. Z kolei Brda dopływa do Bydgoszczy z kaszubskich wysoczyzn morenowych i na południe od Smukały wpływa do Pradoliny Noteci-Warty, zmieniając przy tym kierunek spływu z południkowego na równoleżnikowy i uchodząc na wschodzie do Wisły¹¹. Brda oraz Wisła zasilane są na odcinku bydgoskim przez niewielkie ciekły dopływające z wysoczyzn oraz teras sandrowych i pradolinnych. W kilku przypadkach ciekły te poniżej krawędzi doliny wsiąkają w piaski niższych teras i całkowicie lub częściowo tracą wodę. Oprócz Brdy, Noteci i Wisły, w długotrwałej perspektywie historycznej były one także czynnikiem warunkującym rozwój osadnictwa na tym obszarze¹².

Drugim pod względem zasobności w wodę po Kanale Bydgoskim dopływem Brdy na terenie Bydgoszczy jest rzeka Flis¹³. Jej długość w obrębie miasta wynosi 8,9 km¹⁴. Płyne z zachodu, po północnej stronie Kanału Bydgoskiego. W górnym odcinku struga jest skanalizowana, dopiero w granicach dzielnicy Flisy przebiega w słabo zaznaczającej się terenowo dolince. Na wschodzie przeprowadzona jest syfonem pod Kanalem Bydgoskim i uchodzi do Brdy w tym samym miejscu co Kanał. Przed jego zbudowaniem dno pradolinny na zachód od Bydgoszczy odwadniała Struga Kruszyńska, dopływająca z Wysoczyzny Krajeńskiej. Flis Północny zasilal wówczas dolny odcinek Strugi Kruszyńskiej. Po przebudowie i regulacji zaczął pełnić funkcję rowu opaskowego dla Kanału Bydgoskiego. Od tej pory oznaczany jest na mapach jako struga Flis¹⁵.

Brda na odcinku bydgoskim zasilana jest oprócz Flisa przez inne, mniejsze ciekły wodne. Struga Młyńska o długości 5,2 km bierze swój początek w Białych Błotach i płynie z południa ku północy, uchodząc w Kanale Bydgoskim. Potok Prądy rozpoczyna swój bieg w Lisim Ogonie, podpiętrzony w staw na bydgoskich Prądach zasila Kanał Bydgoski po przepłynięciu 3,3 km. Potok Niziny jest cieklem o długości 2,6 km, spływającym z Górnego Tarasu doliną Niziny. Struga poprowadzona kolektorem pojawia się w parku, gdzie wpada do Brdy. Północna krawędź wysoczyzny ponad kotliną Bydgoszczy odwadniana jest kilkoma strumieniami, rzeźbiącymi głębokie parowy w utworach polodowcowych. Strugi: Rynkowska, Zacisze i Myślęcińska, mają od 1,5 do 4,5 km długości. Spływają do Jeziora Myślęcińskiego, a docelowo zasilają Brdę poprzez wody podziemne.

¹¹ R. Dysarz, dz. cyt., s. 326.

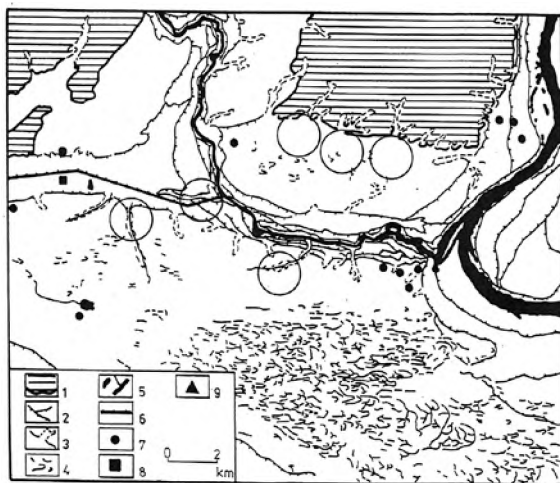
¹² D. Szumińska, dz. cyt., s. 19.

¹³ D. Szumińska, *Flis*, [w:] *Encyklopedia Bydgoszczy*, t. 1, red. W. Jastrzębski, Bydgoszcz 2011, s. 286.

¹⁴ https://pl.wikipedia.org/wiki/Bydgoski_Węzeł_Wodny#Geneza (dostęp: 26.05.2017).

¹⁵ D. Szumińska, *Flis*, s. 286.

Z Wysoczyzny Osielskiej i Zbocza Fordońskiego płyną dolinkami na południe struga Zamczysko (0,7 km) i struga Czarnówczyn (4,0 km), natomiast do fordońskiego przelomu Wisły na północy uchodzi Struga Jarużyńska¹⁶. Pomimo położenia na styku Pojezierza Pomorskiego i Wielkopolskiego na obszarze Bydgoszczy nie występują obiekty hydrograficzne, które bez dyskusji można zaliczyć do naturalnych jezior. Bardzo liczne są natomiast niewielkie zbiorniki wodne, powstałe w wyniku działalności człowieka. W połowie XIX wieku zinwentaryzowano ich blisko 100, natomiast do połowy XX wieku kolejne 100 obiektów. Obecnie na terenie miasta znajduje się około 200 zbiorników wodnych o różnej genezie. Kilkanaście stawów wypełnia polodowcowe zagłębienia, co wskazywałoby na ich naturalny charakter. Są to obiekty małe, płytkie i torfiejące (np. Osowa Góra – ul. Rekinowa i ul. Głębinowa, Czersko Polskie – ul. Nowotoruńska, Fordon – ul. B. Orlińskiego). Lokalnie występują zbiorniki stanowiące pozostałości po starorzeczach Brdy (np. Piaski – ul. Błotna). Dość powszechne są stawy poeksploatacyjne w obrębie wyrobisk po surowcach ceramicznych oraz torfach. Do największych,

Stanowiska archeologiczne z późnego paleolitu i mezolitu na tle hydrografii okolic Bydgoszczy (1-6: formy terenowe, 7-9: stanowiska archeologiczne, okręgami oznaczono ujścia cieków do Doliny Brdy).

Rys. J. Woźny

o powierzchni ponad 1 ha, należą: staw w Łęgnowie między ulicą Pątnowską a Otorowską, dwa stawy przy ul. M. Rejewskiego i staw przy ul. Nad Wisłą w Fordonie, staw na Bartodziejach oraz staw przy ul. Nadrzecznej na Okolu. We wschodniej części miasta zaznacza się koncentracja stawów, pozostałości po dawnych odnogach Wisły, odciętych od rzeki macierzystej na skutek prac regulacyjnych¹⁷.

Interesujący układ sieci hydrograficznej Bydgoszczy, określany mianem Bydgoskiego Węzła Wodnego¹⁸,

¹⁶ https://pl.wikipedia.org/wiki/Bydgoski_Węzeł_Wodny#Geneza (dostęp: 26.05.2017).

¹⁷ K. Romeyko-Bacciarelli, *Zbiorniki wodne*, [w:] *Encyklopedia Bydgoszczy*, t. 1, red. W. Jastrzębski, Bydgoszcz 2011, s. 341.

¹⁸ A.T. Jankowski, *Stosunki hydrograficzne Bydgoskiego Węzła Wodnego i ich zmiany spowodowane gospodarczą działalnością człowieka*, Warszaw-Poznań-Toruń 1975, s. 6.

stanowił podłoże rozwoju wielu tradycji kulturowych od pradziejów po czasy historyczne. W każdej z epok preferowane były inne walory środowiskowe zgodnie z tezą historiograficzną, że niektóre elementy przestrzeni mogą być brane szczególnie pod uwagę przez człowieka w jego decyzjach¹⁹. Początki zasiedlania mezoregionu bydgoskiego przypadły na przełom plejstocenu i holocenu, gdy kształtowała się dolina Brdy i Wisły, a zboczy wysoczyznowych nie przecinały jeszcze głębokie jary i parowy. Obozowiska wędrownych plemion łowców reniferów zakładane były na zwymionych, piaszczystych terasach głównych rzek, skąd otwierała się rozległa perspektywa widokowa. Pierwszy z takich kompleksów stanowisk późnopaleolitycznych znajduje się na Jachcicach (stan. 243). Drugie, bogatsze skupienie znalezisk kultury świderskiej pochodzi z Czerska Polskiego (stan. 228, 231). Trzecie skupienie leży w obrębie Fordońskiego Przełomu Wisły, na stan. 405 w Palczu²⁰. Każde z nich tworzy odosobnione koncentracje obozowisk. Kolejne, równie bogate zespoły późnopaleolityczne udokumentowano na północ od Bydgoszczy, pod Grudziądem, oraz w górę Wisły, pod Toruniem. Są one dowodem dalekosiężnych wypraw łowieckich wzdłuż głównych pradolin rzecznych Niziu Polskiego²¹. Ścisłejsze powiązanie siedzib ludzkich z ciekami wodnymi rozwinęło się w mezolicie, towarzysząc gospodarce myśliwskiej z elementami rybołówstwa. Najwięcej zabytków mezolitycznych odkryto na Czersku Polskim, przy ujściu Brdy do Wisły. Poszerzyła się równocześnie sieć osadnicza nad Brdą, ponieważ oprócz obozowisk z Jachcie, znane są też mezolityczne artefakty ze Smukały, a dalej na północy z Koronowa, Borów Tucholskich i południowych Kaszub²².

Sieć hydrograficzna regionu bydgoskiego umożliwiała wędrowki, ale tworzyła też granice, które przekraczano w poszukiwaniu nowych terenów osadniczych. Z podmokłego dna Pradoliny Noteci-Warty pochodzi znalezisko jednorzędowego harpuna kościanego typu Törring, odkryte w Lisim Ogonie²³. Podobne późnopaleolityczne ostrza wydobyto z torfowisk pod Osowa Górą²⁴. Część znalezisk narzędzi neolitycznych z kotliny bydgoskiej pochodzi ze środowisk wodnych. W Kanale Bydgoskim na dnie Pradoliny Noteci-Warty znaleziono w 1891 roku motykę kamienną w kształcie kopyta szewskiego, typową dla kultury ceramiki wstęgowej. Na terenie dawnej pływalni wojskowej w Bydgoszczy odkryto czełkan kamienny z okrągłym, wydłużonym obuchem, należący do kultury ceramiki

¹⁹ J. Topolski, dz. cyt., s. 154.

²⁰ J. Woźny, *Archeologiczne skarby pradziejów Bydgoszczy*, Bydgoszcz 2003, s. 24.

²¹ M. Kobusiewicz, *Ludy łowiecko-zbierackie północno-zachodniej Polski*, Poznań 1999.

²² Z. Bagniewski, *Mezolityczne społeczności myśliwsko-rybackie południowej części Pojezierza Kaszubskiego*, Wrocław 1987.

²³ M. Kobusiewicz, dz. cyt., s. 200.

²⁴ C. Potemski, *Pradzieje Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego*, Bydgoszcz 1963, tabl. 3.

sznurowej. Z Bydgoszczy-Prądów znad Brdy pochodzi znalezisko neolitycznego topora kamiennego z zaokrąglonym obuchem, odkryte przez inspektora wodnego Henkego²⁵. Kilka analogicznych odkryć pojedynczych narzędzi kamiennych pochodzi znad Zielonej Strugi. Większość innych znalezisk rozciąga się wzdłuż Noteci, pomiędzy Łabiszynem a Nakłem. Przypuszczać można, że funkcjonował szlak migracyjny neolitycznej ludności rolniczej z Kujaw na Krajnę, przekraczający podmokłą dolinę Brdy w okolicach Bydgoszczy²⁶.

Poszerzenie ekumen osadniczych oraz zacieśnienie związków pomiędzy kulturą a środowiskiem naturalnym nastąpiło w epoce brązu. Zjawiska te dotyczyły zarówno gospodarki, jak również obrzędowości i religii. Stanowiska kultury lużyckiej od środkowej epoki brązu lokalizowane były nie tylko nad Brdą i Wisłą, ale także w sąsiedztwie mniejszych cieków wodnych: strugi Zamczysko (Bydgoszcz, stan. 50), strugi Czarnówczyn (Bydgoszcz, stan. 58, 59, 71), strugi Flis, potoku Prądy i potoku Niziny²⁷. W oddaleniu od Brdy istniało kilka rozległych cmentarzysk ciałopalnych kultury lużyckiej, jak np. nekropola młodszobrazowa z Bydgoszczy-Bielawek, badana podczas budowy Szpitala Miejskiego w okresie międzywojennym²⁸. Związki pomiędzy obrzędowością pogrzebową a hydrografią zaobserwowane w Bydgoszczy odpowiadają ogólnym cechom religii epoki brązu na ziemiach polskich. Cmentarzyska kultury lużyckiej zakładano głównie nad rzekami, przeważnie na ich północnych brzegach, co wiązało się z określonymi wyobrazeniami eschatologicznymi na temat wędrówki dusz do krainy zmarłych przodków. Kierunek mitycznego południa określany był zasadą pozytywną, męską, odpowiadającą symbolice ognia i Słońca, które tworzyły kanon religii epoki brązu²⁹.

Innym ważnym aspektem relacji kulturowych z siecią hydrograficzną Bydgoszczy są skarby wyrobów metalowych ze środowisk wodnych. Przy nowych łazienkach wojskowych nad Brdą, powyżej mostu kolejowego, w 1890 roku w bagnie znaleziono skarb składający się z naszyjnika żelaznego oraz nagolennika żelaznego spiralnego kultury lużyckiej z okresu halsztackiego. Przy ujściu Brdy do Wisły, podczas budowy urządzeń portowych w 1881 roku, wydobyto skarb brązowy kultury lużyckiej, złożony z dwóch bransolet spiralnych i czterech naszyjników. Z Wisły w Fordonie wyłowiono nagolennik brązowy kultury lużyckiej,

²⁵ Tamże, s. 26-33.

²⁶ J. Woźny, *Relacje kulturowe na pograniczu kujawsko-pomorskim w epoce kamienia*, „Prace Komisji Historii BTN” 2001, t. 17, s. 22.

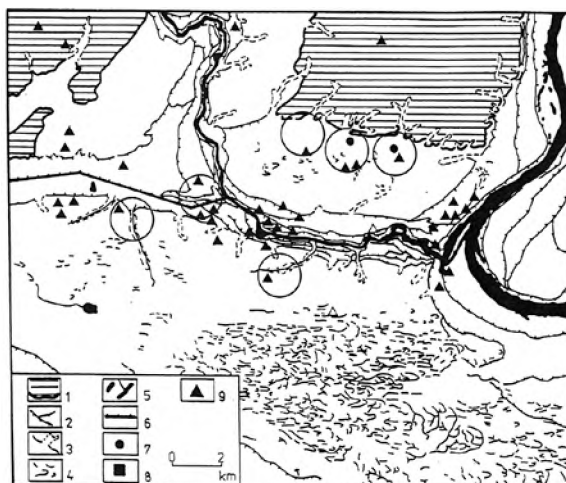
²⁷ Archiwum WUOZ Oddział w Bydgoszczy.

²⁸ J. Woźny, *Archeologiczne skarby...*, s. 38.

²⁹ J. Woźny, *Symbolika wody w pradziejach Polski*, Bydgoszcz 1996, s. 95.

pochodzący z początku epoki żelaza³⁰. Odkrycia te potwierdzają obecność plemion późnej epoki żelaza i okresu halsztackiego nad Brdą. Odpowiadają też typowym cechom symboliki wody w epoce brązu na ziemiach polskich. W porównaniu z innymi okresami pradziejów skarby brązowe składane były najczęściej w rzekach. Początkowo obejmowały broń i narzędzia, natomiast w epoce żelaza – głównie ozdoby. Zapewne wiązało się to ze zmianami cech symboliki wody, która w epoce brązu obejmowała aspekty męskiej gwałtowności, zaś w okresie halsztackim przyjęła walory żeńskiej płodności³¹.

Rozwój koncentracji osadniczych powiązanych z hydrografią regionu bydgoskiego pogłębił się w okresach lateńskim i rzymskim. Stanowiska kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych, bogato reprezentowane nad dolną Brdą, występują w pobliżu mniejszych cieków wodnych, zasilających dolinę głównej rzeki. Spotykamy je nad strugą Czarnówczyn (np. Bydgoszcz, stan. 69, 75, 77), Strugą Myślęcińską (Bydgoszcz, stan. 48, 49), strugą Flis i strugą Prądy (np. Bydgoszcz, stan. 452), a także pojedynczo nad potokiem Niziny. W większości wypadków są to pozostałości cmentarzysk i pojedynczych grobów skrzynkowych kultury pomorskiej³². Mniej liczne stanowiska archeologiczne z okresu wpływów rzymskich skupiają się wzdłuż Brdy, jako głównej osi hydrograficznej i komunikacyjnej Bydgoszczy. Na północy jest to osada rybacka kultury wielbarskiej w Smukale na stan. 515 oraz osada z młodszego okresu przedrzymskiego w Janowie na stan. 526. Na terenie dzielnicy Piaski nad Brdą stwierdzono osadę z okresu wpływów rzymskich na stan. 488. Kolejne pojedyncze znaleziska usytuowane są od Okoła i Prądów (np.

Stanowiska archeologiczne kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych na tle hydrografii okolic Bydgoszczy (1-6: formy terenowe, 7-9: stanowiska archeologiczne, okręgami oznaczono ujścia cieków do Doliny Brdy). Rys. J. Woźny

³⁰ C. Potemski, dz. cyt., s. 39-43.

³¹ J. Woźny, *Symbolika wody...*, s. 179-180.

³² Archiwum WUOZ Oddział Bydgoszcz.

Bydgoszcz, stan. 460, 461), przez centrum, do ujścia Brdy (np. Bydgoszcz-Czersko Polskie, stan. 218). Pozostałości cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich odkryto na początku XX wieku w Bydgoszczy-Kapuściskach Dolnych³³. Usytuowanie znalezisk wzdłuż doliny Brdy jest dowodem na wzrost znaczenia interregionalnego tej rzeki, zwłaszcza że odkrytych zostało w Bydgoszczy kilkanaście monet rzymskich, paciorków, ozdób, fragmentów naczyń szklanych i brązowych³⁴.

Połączenie wszystkich aspektów kulturowego i gospodarczego wykorzystania zasobów hydrograficznych Bydgoszczy nastąpiło w średniowieczu i trwało do początków doby industrialnej. Historyczne stanowiska archeologiczne w północnej części miasta koncentrują się w sąsiedztwie jarów i parowów z ciekami spływającymi z Wysoczyzny Świeckiej do doliny Brdy. Były to zapewne dogodne szlaki drogowe, przekraczające barierę dużych różnic wysokości terenowych. W pobliżu strugi Zamczysko znajduje się osada wczesnośredniowieczna z X-XI wieku (Bydgoszcz, stan. 54, 55), natomiast poniżej strugi Czarnówczyn odkryto 6 punktów osadniczych z wczesnego średniowiecza³⁵. Ogniska osadnictwa wczesnośredniowiecznego rozlokowane są pojedynczo wzdłuż strugi Flis (np. Bydgoszcz-Prądy, stan. 462), a późnośredniowiecznego w rejonie potoku Niziny (np. Bydgoszcz-Glinki, stan. 434). Zdecydowanie największe nasycenie znaleziskami średniowiecznymi obejmuje obszar Starego Miasta. Podczas badań dawnego grodu bydgoskiego udokumentowana została wzrastająca rola handlowa i komunikacyjna Brdy. W strefie brzeżnej starorzecza z IX-XI wieku odkryto relikw drzewnianego obiektu w kształcie łodzi, usytuowanego na linii N-S. Miał on długość 4,2 m, zaś szerokość od 80 cm do 10 cm na końcu. Ze względu na kształt obiektu, jego pozycję stratygraficzną oraz usytuowanie w strefie przybrzeżnej Brdy można przypuszczać, że są to pozostałości dłubanki, wykorzystywanej przez mieszkańców grodu bydgoskiego we wczesnym średniowieczu³⁶.

Wrak statku wiślanego z okresu wczesnonowożytnego odkryto w Bydgoszczy w 1934 roku podczas budowy nowego nabrzeża na lewym zakolu brzegu Brdy przy tzw. spichlerzach wojskowych. Opisany został przez W. Ossowskiego w książce poświęconej dziejom polskiego szkutnictwa rzecznoego³⁷. Jest świadectwem przemian kulturowej roli bydgoskiej hydrografii, prowadzących do powstania Bydgoskiego Węzła Wodnego na styku dorzeczy Odry i Wisły. Na

³³ J. Woźny, *Archeologiczne skarby...*, s. 74-90.

³⁴ C. Potemski, dz. cyt., s. 58-60.

³⁵ E. Dygaszewicz, *Ze studiów nad zasiedleniem mezoregionu bydgoskiego w pradziejach i czasach historycznych w świetle dotychczasowych badań*, „Komunikaty Archeologiczne” 1994, t. 6, s. 17-40.

³⁶ W. Chudziak, *Z badań nad wczesnośredniowiecznym zespołem osadniczym w Bydgoszczy*, „Komunikaty Archeologiczne” 1994, t. 6, s. 59-60.

³⁷ W. Ossowski, *Przemiany w szkutnictwie rzecznoym w Polsce*, Gdańsk 2010.

zachowanych zdjęciach ze zbiorów Muzeum im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, widać dziobową część jednostki o płaskim dnie, przechyloną na lewą burzę, z ułamaną dziobnicą. Gęsto montowane denniki wykonano z naturalnych krywulców, a z burty, zachowały się cztery wąskie pasy poszycia, montowane na zakładkę. Rejon odkrycia wskazuje, że wrak spoczął w tym miejscu przed połową XVIII wieku. Znaczna szerokość belki stewartowej, stosunkowo wąskie pasy poszycia, rozchylone burty pozwalają zaliczyć statek odkryty w centrum Bydgoszczy do jednostek spławowych z XVI-XVIII wieku. Od XV do połowy XVII wieku Bydgoszcz była jednym z największych miejskich ośrodków wiślanego handlu zbożem w Koronie. Rola Bydgoszczy polegała głównie na usługach transportowych, czyli wynajmowaniu przez mieszczan żniad Brdy statków do spławu zboża. Według danych z lat 1588-1670 najwięcej zboża przywożono do Bydgoszczy z północnych i zachodnich Kujaw, południowego skraju Pomorza Gdańskiego oraz północnej Wielkopolski. Kształtowały się zawodowe organizacje żeglarsko-flisackie. Cech szyprów był jedną z najważniejszych bydgoskich organizacji zawodowych. O samych statkach żniad Brdy wiadomo niewiele. W źródłach pisanych odnotowane zostały tylko ich główne typy: szkuty, dubasy, rzadziej komięgi, kozy i lichtany. Oprócz zboża skład w Bydgoszczy stanowił też docelowe miejsce żeglugi statków rzecznych spławiających sól kamienną³⁸.

Literackie utrwalenie tradycji gospodarczych i kulturowych związanych z polskimi rzekami zawarte zostało w czteroczęściowym poemacie barokowym Sebastiana Fabiana Klonowica, opublikowanym w Krakowie w 1595 roku. Poemat pod tytułem *Flis, to jest spuszczenie statków Wisłą i innymi rzekami do niej przypadającymi* składa się z 461 zwrotek, spośród których kilka poświęconych jest bydgoskiemu odcinkowi Brdy i Wisły:

350. *Ośm ci ostrowców na drodze zasiądzie,*

Niż szkuta do wrót piekielnych przybędzie.

Nieszawka pierwszy, Górski za nim kroczy,

Wisłęć zaskoczy;

351. *Czapli zaś trzeci, Bobrzy czwarty za nim,*

Piąty Przylubskich, wnetże tu zastaniem

Szósty Solecki i miasteczko przy nim

Tudzież nadpłyniem.

352. *Siódmy Fordański, tamże też i Fordan*

Miasteczko, osmy Łęski nadąży k nam;

Tam (jako plotą) szatańska robota,

Piekielne wrota.

353. *Z przyrodzenia się przez Wisłę trafiła*

³⁸ Tamże, s. 115-116.

*Rafa i w ziemi kamienista żyła;
Przez to kamienie zdawna wiślny upór
Przedarł sobie tór.
354. Więc w tem złe wrogi potwarzyli flisi,
Mieniając, że Wisłę zamiotali biesi,
Bo więc niemaló zadają kłopotó
Szyptom te wrotó.
355. Trochę poniżej w lewo (iż tak rzekę)
Wiśle sama Brda leje się w paszczękę,
Brda słódkó, którój gdy losóś zakusi,
Łeptać ją musi.
356. Brda sobie Wisłę wspiera na północy,
Już w księżcu będąc czuje się na mocy.
Dogadza matka, chocia starsza, córze
W bystrym uporze.
357. Temże też uścím ujrzysz, ano góry
Haniebne z garnców niosą wodne fury,
Które prowadzą Bydgóści zdunowie,
Jak olbrzymowie³⁹.*

The cultural role of Bydgoszcz hydrography from historical and literary perspectives

keywords: Bydgoszcz, Brda River, Vistula River, hydrography, culture, history

Summary

The article regards the cultural role of Bydgoszcz hydrography from a historical perspective. In old times, the layout of the hydrographic system of the Bydgoszcz area was conducive to long-distance travels of hunting tribes in the Upper Paleolithic. Along with stabilization of the Holocene climate, it attracted representatives of hunting and fishing Mesolithic cultures, followed by settled Neolithic communities. During the Bronze Age and Early Iron Age, settlement gradually developed in the proximity of smaller water bodies feeding the Brda and Vistula rivers within their Bydgoszcz courses. During the Roman period, the Brda served as a trail connecting the regions of Pomerania and Wielkopolska. Starting from the Middle Ages, local people had been using all advantages of the

³⁹ https://pl.wikipedia.org/wiki/Flis,_to_jest_Spuszczanie_statków_Wisłó_i_inszymi_rzekami_do_niej_przypadajócyymi (dostęp: 30.05.2017).

Bydgoszcz hydrographic network. It can be confirmed by discoveries of dugout canoe and Vistulan punt wrecks in downtown area. Close relations between the Brda and Vistula rivers and the Old-Polish culture are best described by a poem dedicated to “ship launches on the Vistula” called Flis, which is the traditional name of the water body and district situated in the western part of Bydgoszcz.

Kulturelle Rolle der Hydrographie von Bydgoszcz in der historischen und literarischen Auffassung

Schlüsselwörter: Bydgoszcz, Brda, Wisła, Hydrographie, Kultur, Geschichte

Zusammenfassung

Der Artikel behandelt die kulturelle Rolle der Hydrographie in Bydgoszcz in der historischen Auffassung. Zunächst war das hydrographische Netz in der Nähe von Bydgoszcz den weitreichenden Wanderungen der Jägerstämme im Spätpaläolithikum günstig. Parallel zu der Stabilisierung des Holozänklimas zog das hydrographische Netz Jäger und Fischer der mesolithischen Kulturen, dann ansässige Gemeinschaft des Neolithikums hierher an. In der Bronzezeit und in der frühen Eisenzeit besiedelte man allmählich die Nähe von kleineren Wasserläufen, welche die Flüsse: Brda (die Brahe) und die Wisła (die Weichsel) auf der Strecke ihres Flusslaufes in Bydgoszcz versorgten. In der römischen Zeit diente die Brda wieder als ein Wasserweg, der die Regionen: Pommern und Großpolen miteinander verband. Seit dem Mittelalter nutzte man schon alle Vorzüge des hydrographischen Netzes in Bydgoszcz aus, was durch Funde der Wracks eines Einbaumes und einer zum Transport auf dem Fluss Wisła benutzten Schute im Stadtzentrum bestätigt wird. Tiefgreifende Beziehungen der Brda und der Wisła zu der altpolnischen Kultur werden in einem dem Transport von Schiffen auf der Wisła gewidmeten Poem am vollkommensten geschildert. Es handelt sich dort um den Fließ, wie man traditionell einen Wasserlauf und das Stadtviertel Flisy im westlichen Teil von Bydgoszcz bezeichnet.